

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “НАСОИМ УЛ –МУҲАББАТ” АСАРИДА КОМИЛ ИНСОН МАСАЛАСИ

[Жўраев Олимжон]

Жиззах давлат педагогика институти профессори

Жўраев Жамолиддин

Жиззах давлат педагогика институти доценти
Филология фанлари номзоди

Олимжонов Искандар

Жиззах давлат педагогика институти ўзбек тили ва адабиёти
йўналиши талабаси

Аннотация

Мақолада Алишер Навоийнинг “асарида Шарқ файласуфлари, шоирлари, шунингдек, ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаган турли соҳа классиклари ҳаётига оид маълумотлари келтирилган.

Калит сўзлар: Жомий, хамса, ҳасан, Ардашер, Пахлавон, Муҳаммад, тасаввуф, ҳукамо, шоир, комил, инсон.

Аннотации

В статье представлена информация о жизни философов, поэтов Алишера Навои, а также классиков различных направлений, сыгравших важную роль в общественно-политической жизни того времени.

Ключевые слова: Джамии, хамса, хасан, Ардашер, Пехлавон, Мухаммед, мистик, судья, поэт, совершенный, человек.

Annotation

The article contains information about the life of Alisher Navoi's philosophers, poets, as well as classics of various fields who played an important role in the socio-political life of the time.

Keywords: Jami, hamsa, hasan, Ardasher, Pahlavon, Muhammad, mystic, judge, poet, perfect, human.

Ўз замонасининг буюк мутафаккири бўлган Алишер Навоий назмга нисбатан насрий асарлар имконияти кенглигини яхши билгани учун, иккинчидан насрий асарлар реал ҳаёт воқеялигини чуқурроқ ва ҳар томонларма ифодадай олиш имконияти борлигини англаган ҳолда умрининг

сўнги ўн йилида “Муҳокамат ул-лағатайн”, “Мезон ул-авзон”, “Мажолис ун-нафоис”, “Рисолаи муаммо” илмий асарлари билан бирга, “Хамсат ул-мутахайирин”, “Ҳолати Саид Ҳасан Ардашер”, “Паҳлавон Муҳаммад” каби афобиографик – меъмуар асарлар қаторида “Маҳбуб ул-қулуб”, “Тарихи мулки ажам”, “Вақфия”, “Муншаот”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” сингари ижтимоий-сиёсий, фалсафий руҳдаги асарлари қаторида “Насоимул-муҳаббат” асарида Шарқ файласуфлари, шоирлари, шунингдек, ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаган турли соҳа классиклари ҳаётига оид маълумотлари келтирилган.

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра бу асар Абдурахмон Жомийнинг “Нафоҳат ул-унс...” асарларининг таржимаси эмас, балки, Алишер Навоий, устози Абдурахмон Жоймий кўрсатмаси асосида, туркий тилда сўзлашувчи халқлар талабидан келиб чиқиб, янги ва мустақил “Насойим ул-муҳаббат мин шамоим ул -футувват” (“Улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шабадалари”) асарини (901=1495-1496) ёзди.

Тўғри бу асарда олға сурилган фикр ва мулоҳазалар Абдурахмон Жомийнинг “Нафоҳат ул-унс...” асарига яқин бўлгани учун ҳам уларда олға сурилган ғоя ва мақсадлар ҳамоҳангдир. Аниқроғи бир мақсадга бўйсундирилгандир.

Асарда тасаввуф тариқати қоидалари, тасоввуф аҳлига ҳос бўлган хусусиятлар ҳамда уларнинг ҳаётларига оид лавҳалар, кичик-кичик ҳикоятларда жамиятнинг комил инсонлари ҳақида баён қилинади.

Ўзбек тилимиз комил инсон моҳиятини ниҳоятда теран ифодалайди - «зиёли», яъни ўзидан атрофга зиё, нур таратувчи. Зиёли инсон атроф зулматни ёритади, ўзга инсонлар руҳини ҳам маърифатли этади, кўнгилларнинурлантиради. Зиёли, яъни ўзлигини англаб етган инсонда илм, имон ва амал бирлиги вужудга келади.

Комил инсонлар жамиятнинг тирик виждонларидир. Кишилар уларга қараб хушёр тортадилар, дунё беҳудалигидан ўзига келиб, ўз қалблари, қилаётган ишларига разм соладилар, тавба-тазарру қиладилар. Комил инсонларнинг афёлу аъмоли инсонлар дилига қувват, кўзига нур бағишлаган.

Азизиддин Насафийнинг “Инсони комил” номли рисоласида инсонга шундай таъриф берилган: “Билгилки, комил инсон деб шарият ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф”. Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлғон, риё ва бадкирдорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан яшаб, эзгу ишларга тайёр туради.

Алишер Навоий инсонларни «авом» ва «хос» га ажратади. Биз яқин ўтмишда хослар - зодагонлар, олий табақа, авом - қора халқ, меҳнаткашлар, деб талқин этдик. Аммо Навоийнинг фарқлаши бундай маънода эмас, «авом» - ўзини ҳали англаб етмаганлар, «хос» ўзлигини англаб етган, демак, воқеан Парвардигорини таниган зиё аҳлидир. Бу олий табаканинг фақат битта Олий

имтиёзи бор, у ҳам бўлса Аллоҳ олдидаги маъсулияти оғирроқ, вазифаси жиддийроқдир.¹

Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асарида комил инсонга хос хусусиятлар, унинг шарқона фазилатлари санаб ўтилган. Булар қаторига улуғ мутафаккир куйидагиларни киритади: тавба, ҳалол лукма билан қаноатланиш, ўз касбидан топиб кун ўтказиш, шариатга риоя этиш, барчадан ўзини кам деб билиш, ҳатто фарзандлари, хизматкорларига кўполлик қилмаслик, чучук тилли бўлиш – яхши, мулойим тилли бўлиш, раҳмдил, саҳий, мард, ҳалим, хушхулқ, сабрли, садоқатли, вафоли бўлиш, рози-ризолик билан кун ўтказиш, риёзат чекишдан қўрқмаслик ва бошқалар.

Шу тариқа Навоий комил инсоннинг ўзига хос ахлоқ кодекси ишлаб чиқганки, бу сифатларга эга бўлиш ҳар бир одамнинг орзу-армони деб қаралган. Комил инсон ҳақидаги ғоялар катта ижтимоий-ахлоқий, маънавий аҳамиятга эга. У инсонни шарафли, эзгулик ва буюк хайр руҳида тарбиялаш, меҳру муҳаббат, вафо ва садоқатни кучайтиришга хизмат қилиб келди. Ҳар замон ва лаҳзада инсонларга уларнинг инсонлигини эслатиб, ёвуз, қабих ишлар, ножўя ҳатти-ҳаракат ва қилиқлардан сақланишга кўмаклашди, уларда иймон ва виждон биносининг пайдо бўлиши ва мустаҳкамланишини таъминлаб келди.

Адиб аввало, тасаввуф аҳллари ҳаёти, қилган ишлари, меҳнатлари, касб-корлари ҳақида сўз юритиб, шундай ёзади: Шайхул машойих Шайх Абу Саид Харроз ўтук тикар эрди. Шайх Муҳаммад Саккокий пичоқчилик, Шайх Абу Ҳапз Ҳаддод - темирчилик, Шайх Абул Аббос Омилий – қассоблик қилар, Шайх Иброҳим Ожарий ғишт қуновчилик билан, Шайх Баннон ҳаммол, Шайх Абул Ҳасан-нажжор-чўп тараш усталик билан кун кечирганини ёзади.

Жумладан, Шайх Увайс Кароний Аллоҳнинг суйган бандаси бўлгани учун яъни, у Аллоҳ томонидан Қуръонда айтилганларни тўлиқ бажаргани учун бу мартабага эришади. Уни 70 минг фаришта ўраб Жаннатга олиб қиради. Шайх Увайс Кароний Муҳаммад (сав)нинг Ухуд жангида бир тиши синганини эшитиб, ўттиз икки тишини синдирган. Шу муносабат билан пайғамбаримиз вафотидан кейин ўз мураккаб - либосини унга ҳадия қилган.

Хожа Муҳаммад Маъшук ҳам буюк шайхлардан бўлган. Кунларнинг бирида Шайх Абу Саид Абулхайр Меҳнадин Тус шаҳрига боришда бир дарвеш-шогирдини Шайх Муҳаммад Маъшукдан сўрашга юборади. Шайхнинг розилигини олгач, шаҳарга келиб Жомеъда амри маъруф қилмоқчи бўлади. Шайх Муҳаммад Маъшукнинг розилиги бўлмагани учун у халқ орасида бирор сўз айтолмайди. Ниҳоят, Шайхнинг розилиги билан у сўзга қиради.

Шайх Абу – Абдуллоҳ Сомилийнинг хулқ- атфори тўғрисида: Андин сўрдиларки; Авлиёлуллоҳни халқ орасида не осор ва аломат бирла таниғайлар? Дедиким, такаллумнинг латофати била ва хулқнинг хушбўйлиғи била ва юзнинг тозалиғи била, нафснинг сахоси била ва эътирофнинг

¹ М. Имомназаров. Маънавиятнинг ривожланиш тарихи. Тошкент 2008. 98-бет.

қиллати - озчилиги ва узрининг қабули билаки, ҳар ким узр этса қабул қилғай ва шафқат тамомлиғи била барча элга шоҳ солиҳ ва толиҳ. Ва ҳамул дебдурким, дийдор дўстликнинг калитидур.”

Яна бири бу асарда инсон учун энг зарур бўлган ажойиб фазилатлардан бири тўғри сўзлик – шу ўринда инсон ҳаёти пайтида фойда келтиривчи бир ҳикоят ҳам келтириладики, бу ҳикоятда айтишларича бир имомзода Ҳажжож Юсуф тақибидан қочиб келаётганида шайхлар тоифасига мансуб бир дарвеш уни вайронага беркитади. Уни қувиб келаётганларга уни вайронада деса ҳам ишонмай, бизни алдаяпсан деб ғазабланиб ўтиб кетадилар. Улар кетгач, йигит чиқиб: “Нега мени ўзунг беркитиб, яна ўзунг айтиб бердинг? – деб ўпкалаганида, дарвеш: “Менинг ростлигим барокатидин қутилдинг, энди билганингни қил!” - деб жавоб беради. Ҳикоятда тўғрисўзлик, ростгўйлик инсон учун буюк фазилатдир, дейди. Шунингдек, асарда шайхлар тоифаси вакилларига берган айрим тафсилотлар - ибратли сўз, иборалар, ҳаётида рўй берган ходисалар ҳам ибрат тариқасида кўрсатилади. Бу соҳада Шайх Абу Усман Мағрибийнинг тариқат йўлига ўтишга сабаб бўлган қуйидаги ҳодиса ибратлидир:

Шайх бир куни ити билан овга чиққанида, чанқаб идишдаги сутдан чиқмоқчи бўлади шунда ити ҳуриб унга йўл бермайди, иккинчи сафар ҳам шу ҳол рўй беради. Учинчи марта ит идишдаги сутни ичиб ҳалок бўлади. Кўрсаки идишдаги сутга илон захар солган экан. Итдан шу вафони кўргач, шу йўлни танладим, дейди Шайх.

“Қуръон” ва “Ҳадис”да доимо оналарни ҳурмат қилиш, уларнинг меҳнатини эъзозлаш, ҳурматини жойига қўйиш ҳақида турли хил ривоятлар келтирилган. Ҳажгга бориш ниятида бўлган Исмоил Аббос деган киши йўлда Шайх Мўминни учратиб, ундан маслаҳат сўраганда: -Агар онанг бўлса,-уни хизматига боргин!-дейди Шайх. Агар бош тортсанг, мен эллик ҳаж қилибман-бош яланг, оёқ яланг ва зоду ҳамроҳсиз. Барчасини сенга бердим. Сени онанг кўнглини шодлигини менга бер?!-дейди.

“Насоим ул-муҳаббат”да тасоввуф тариқати вакилларида Нақшбандия тариқатининг асосчиларидан бири Баҳовуддин Нақшбанд ҳақида, унинг талимоти ҳақида шундай ёзади: “Бу тақдир бирла андоғ таҳдид бўлдиким, Ҳақ субҳонаху ва Таоло махлуқотда бани одамдин шарифроқ ва битикроқ халқ қилмайдур. Нечунки, маърифатуллоҳ ганжининг амини ва маҳрами улдур.”

Нақшбандий ўз тариқати ҳақида сўраганларга қуйидагича жавоб қилади: “... Яна алардан сўрадиларки, сизнинг тариқатинингизда зикр ҳажр ва хилват ва самоъ бўлур? Дедиларки: бўлмас! Яна сўрадиларки: - Сизнинг тариқатингиз биноти не ишгадур? Дедиларки, анжуманда хилват; зоҳир юзидин халқ била ва ботин тарафдин Ҳақ субҳонаху ва Таоло била ... Дебдиларки, аларга ҳаргиз қул ва дадак (чўри) бўлмас эрмиш ”.

Тасоввуф тариқати ҳақида сўз борганда Алишер Навоий ҳам узтози Жомийдан ўрнак олганини эслаш ҳам кифоя. Сабаби Жомий ҳазратлари ҳам бу тариқатнинг йирик вакили бўлган.

Юқорида эслатганимиздек Алишер Навоий “Насоим ул- муҳаббат”да тасаввуф тариқати ғояларига эргашиб, унга этиқод қўйган шоир ҳақида ҳам сўз юритган. Жумладан, адиб Аҳмад ҳақида : Адиб Аҳмад турк элидин эрмиш. Кўзлари бутов эрмишки, асло зоҳир эрмас эрмиш... У лўбёға илк суртибдур ва дебдурки, қўй бўкрағига ўхшайдур ва нўхатдин бармоғи била силабдурки итолғу бошиға ўхшайдур... турк улусида ҳикмат нукталари шеъедур. Назм тариқи била айтибдурмиш; анинг фавоидидиндур. Байт:

Сўнгатка иликтур, эранға билик,
Биликсиз эран ул иликсиз сўнгат.

Сайид Насимий ҳақида қайғуриб манабу сатрларни ёзган... тақлид аҳли ани мазхабида қусур тўхматиға мутаҳим қилиб, шаҳид қилдилар. Машхур мундоғдурки, терисини суяр ҳукм бўлибдур. Ул ҳолатда бу шеърни дебдурки, назм:

Қибладур юзинг, нигоро қошларинг меҳроблар,
Суратинг мусҳаф вале ҳолу хатинг эъроблар...
Эй Насимий, чун муяссар бўлди иқболи висол,
Қўй, терингни сўйса, сўйсун, бу палид қассоблар.

Юқорида келтирилганлардан кўринадики, Абдурахмон Жомий ҳам, Алишер Навоий ҳам тасаввуф тариқатининг вакиллари бўлгани учун мазкур тариқатнинг қонун-қоидаларига амал қилганлар ва замонасининг комил инсонлари даражасига етганлар. Шунинг учун ҳам асарда келтирилган Шайх Абу Абдуллоҳ Самий, Ҳажжож, Шайх Абу Усмон Мағрибий ва бошқалар ҳақида келтирилган ривоят ва ҳикоятларда ҳам умум инсоний фазилатлар - тўғрилиқ, хушмуомалалиқ, ростгўйлик, раҳм шафқатлилик, вафодорлик каби мисоллар ибрат тариқасида келтирилган.

Булардан таршқари “Насоим ул муҳаббат” да Абдурахмон Жомий, Мавлоно Шарофиддин Али Яздий, Шайх Авҳадуддин, Ҳомил Кирмоний, Қосим Табризий, Шайх Низомий, Фаридиддин Аттор, Саъдий Шерозий, Хусрав Дехлавий, Камол Хўжандий тасаввуф тариқатини тўлиқ эгаллаган донишманд кишилар ҳамда буюк талант эгалари ҳақида қисқа ва лўнда маълумотлар берилган.

Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги фикрлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Унинг таъкидлашича, “комил инсон бир идеал, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, руҳи мутлақ руҳга туташ, файзу кароматдан сероб, сурату сийрати саранжон, қалби эзгу туйғуларга лиммо – лим покиза зотдир”. Бошқача айтганда: “Фонийвашеки, ҳам сўзидир пок, ҳам ўзи, Хуш давлат ул кишигаки, тушгай анинг кўзи”.

Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги қарашларининг аҳамияти шундаки, комил инсон – билимлиги, яхши ахлоқ – одоб ва маънавий етуқлиги билан бирга, фуқаролик жамиятида яшаш талаблари, озодлик, мустақилликни англаш ва бу кадриятларни ҳимоя қилиш қобилиятини ҳам эгаллаган бўлиши лозим. Чунки комил инсон тарбияси бугунги кунда давлат сиёсатининг устувор соҳасига айланган ва комил инсон деганда, аввало, онги

юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ – атвори билан ўзгаларга ибрат бўла оладиган, билимли, маърифатли кишини тушунамиз.

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев бу ҳақда тўхталиб шундай дейдилар: “Бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар самараси аввалом бор юксак маънавиятли, мустақил фикрлайдиган, Ватанимиз тақдири ва истиқболи учун масъулиятни ўз зиммасига олишга кодир ёш кадрлар сафини кенгайтиришга бевосита боғлиқ”.

Комил инсон ўз тарихи, ўз халқи, ўтмиши ҳақида ҳақиқатларни билиб олган, иймони бутун, хулқ – атвори намунали шахсдир. Комил инсон осмондан тушмайди. Комил инсонлар муайян тарбия асосида юзага чиқадилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Алишер Навоийнинг “Насоим ул- муҳаббат” асари ана шу жихатдан ҳам муҳимдирки, уни ўрганишда аввало тарихимизни, тариқат аҳллари ҳаётини билиш билан бирга унда олға сурилган ростгўйлик, тўғрилиқ, халоллик, меҳнатсеварлик сингари қатор умуминсоний фазилатлар, кишиларни, ёшларни комил инсон бўлиб етишувида ўтмишда қандай аҳамиятга эга бўлган бўлса, айти пайтда баркамол авлодни тарбиялашда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар рўйхати

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O'zbekiston, 2016. - 53 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O'zbekiston, 2017 - 484 b
3. Алишер Навоий. Насоим ул –муҳаббат. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. 2011 йил.
4. Имомназаров М. Маънавиятнинг ривожланиш тарихи. Тошкент 2008. 98-бет.
5. Комилов Н. Тасаввуф. Тошкент. 2009 йил.